

I D E O L O J I

CEMİL MERİÇ

1796 da doğan ideoloji kelimesi, Fransız Akademisi'nin lügâtına 1835 te alınmış. Fakat kelimenin mâna dalgalarılarını bütünüyle kucaklayan türkçe ve fransızca hiçbir sözlük yok¹. Bilgi sosyolojisini ilgilendiren bu araştırmamızın semantik bir girişle başlaması bundandır.

1) Remzi Oğuz Arık, "İdeal ve İdeoloji" adlı eserinde (Hareket Yayınları, 1967) "ideolojinin onbeş-yirmi yıllık bir geçmişi var, diyor. İdeale rakip olarak kullanılıyor, ama idealdeki bütünlükten mahrum. Çünkü metafiziği yok... Materyalizmin anarşiye sürüklediği cemiyeti ayakta tutan o". Arık, çağımıza ferman dinleten ideolojileri altı başlık etrafında topluyor: "Demokrasiye inanış, terakkiye inanış, ilme inanış, geniş mezheplilik, insanîyetçilik, milliyetçilik." Fakat kelimeyi bir türlü tarif etmiyor.

Şemseddin Sami, ideolojiye "mephas - ül efkâr" diyor (Kamus - u Fransévi), Hüseyin Kâzım Kadri, "ilm - i efkâr" (Büyük Türk Lügatı). İsmail Fennî izahlarında daha cömert: "Aklın suretleri ilmi; boş ve mücerret bir takım fikirleri münakaşa etmek mânasına da kullanılır" (Lügatça - i Felsefe). Reşat Nuri Darago'ya göre, ideoloji fikriyattır, T.D.K. nın sözlüğünde (ikinci baskı) şunları okuyoruz: "Herhangi bir öğretinin dayandığı düşüncelerin ve kanışların topu".

Fransız akademisinin sözlüğünde (3. baskı) müphem bir tarif: İdeoloji düşünceler ilmi. Düşüncelerin kaynağı ve kuruluşu hakkında sistem. İdeolog: bütün felsefeyi ideolojiden ibaret gören. Bazan ideolojist de denir.

Littré'nin Büyük Kamus'unda da vuzuh yok. Üstad, kelimenin yaratıcısı olan Destutt de Tracy'nin adını bile anmaz. İdeolojist ile ideologu bir tutar. Oysa ideolojist Cabanis ile Destutt de Tracy'nin kendilerini adlandırmak için kurdukları bir kelime. İdeolog, ideolojistleri küçümsemek için Chateaubriand'ın uydurduğu, Napoléon'un meşhur ettiği tabir. Littré, ideologları da, ideolojistleri de Condillac'ın şakirdi olarak tanıtır, ki büyük hâtabdır. (Fazla bilgi için bk: Ficavet, Les Idéologues Felix Alcan, 1891, Sy. 20 ve devamı).

Larousse'un 17 ciltlik Büyük Sözlüğünde şunları okuyoruz: Düşünceler ilmi, insanın zihni melekelerini inceleyen eser. Destutt de Tracy'nin

Bir Kelimenin Serüveni

Yeni bir ilim mi : Devrim sonu Fransa'sı : bir çağın harabeleri üzerinde yeni bir dünya kurulmaktadır. Felsefeye başka bir isim bulmak gerek. Onsekizinci yüzyıl metafizik kelimesinden hoşlanmaz. Kilise kokan bir kelime bu. Psikolojinin de kaynağı bulanık². Destutt de Tracy (1754-1836) yeni bir kelime uydurur : İdeoloji. Felsefenin yerine geçecek olan bu yeni ilmin konusu "düşünceler, düşüncelerin kanunları, kendilerini dile getiren işaretlerle münasebetleri ve kaynakları" dır. "İdeoloji bütün ilimlerin üstünde kanat çırpar, çünkü ilimler düşüncelerimizden ve onlar arasındaki çeşitli münasebetlerden ibarettir." (Maine de Biran). Geçen asrın bir fransız sosyologu (Adolphe Coste) ideolojiyi şöyle tanımlar : "Eflâtun'un başlatıcısı olduğu, Descartes'in tazelediği, onsekizinci asır filozoflarının lüzumundan fazla darlaştırdıkları bir ilim." Goblot'nun felsefe sözlüğü kelimeye tek karşılık verir : Psikoloji.

İdeoloji, bazı yazarlara göre Fransa'nın klâsik felsefesidir. (H. Taine). Tanınmış bir felsefe tarihçisi "ideoloji, bir doktrinden çok bir yön-tendir, diyor : gözlemci ile gerçek arasında hiçbir üniversal prensip koymadan insanları inceleme yöntemi" (E. Brehier).

İdeolojisi gibi. Fizik - ötesi genellemeleri reddeden, ruhi olayları teker teker inceleyen sistem.

Bir kelimeyle 1950 lere kadar hiçbir sözlük ideolojinin sosyal ve politik mânalarını vermemektedir. Batının tek büyük sosyal ilimler ansiklopedisinde (Encyclopedia of the social sciences, 1930 reprinted 1949) böyle bir kelime yok. Larousse Encyclopédique (1962) de doyurmuyor insanı : Siyasî ve sosyal bir doktrin teşkil eden, bir hükümetin, bir partinin, içtimai bir sınıfın hareketlerini etkileyen fikirler, kanaatlar sistemi. (Kötü mânada) Gerçek olaylarla ilgisiz birtakım düşüncelere dayanan, ortaya tahakkuku imkânsız bir ideal atan doktrin. (Felsefede) İdeologların sistemi.

2) Destutt de Tracy, ilk tebliğinde şunu göstermek ister : Düşüncelerimizin doğuşu hakkındaki bilgi gramerin, mantığın, eğitim ve öğretimin, ahlâk ve politikanın temelidir. Metafizik ve psikoloji kelimelerini beğenmez. Psikolojinin yerine düşünceler ilmi mânasına gelen ideoloji kelimesini teklif eder. (Bk. Picavet, adı geçen eser).

Filhakika psikoloji 1588 de ruhları çağırma ilmi mânasıdır. Kuruçusu Mélancthon 1690 da anatominin zıddı olarak kullanır onu (Ruh İlmi). 1732 de Wolff, kelimeye serahat kazandırır : Psychologia Empirica. 1752 de Bonnet, kelimeyi Fransızcaya sokar. XIX. yüzyılın başında Maine de Biran ve eklektikler tarafından meşhur edilir.

Napoléon ve İdeoloji : İdeolojistleri³ Napoléon'un kini ebedileştirir, — karikatürleştirir demek daha doğru olurdu —. Kendisini dinleyelim : “Ben metafizikten anlamam, metafizikçiler baş düşmanım. Onlara ideolog adını taktım..” Üniversite rektörüne talimat verir: “Monarşiye uygun ve müspet şeyler okutacaksınız. Metafizik, ideolojik gevezelikler yok.”

Fizik ötesine savaş açan bir düşüncenin, kiliseye tavizler veren bir ideofob (fikir düşmanı, ideolojistlerin Napoléon'a taktıkları ad) tarafından mahkûm edilmesi tabii idi. Garip olan bir iftiranın bu kadar uzun ömürlü olması. Gerçekten de Napoléon'dan sonra ideolojinin asıl mânası unutulur, baş konsülün mahkûmiyet kararı kelimeyi görünmeyen bir düşman gibi takip eder.

İdeolog Cabanis'i, Descartes'ci materyalizmin son sözü olarak selâmlayan ve sosyalizmi bu materyalizme bağlayan Marx da, ideolojiyi eski itibarına kavuşturamaz. Şakirtler ise kelimeyi büsbütün müphemleştirirler⁴.

İdeoloji, çağdaş yazarların kaleminde iltifattan çok hakarettir. Tanınmış bir filozof, ideolojiler, düşünceleri tıkar diyor. Bunlar geniş bir tüketimi karşılamak için dondurulan ve yalınlaştıran tecritlerdir. (E. Mounier). Bir başka filozofa göre, ideoloji ancak belli bir insan topluluğuna karşı kullanılmak şartıyla yaşayabilir : Yahudiler, hristiyanlar, masonlar, burjuvalar gibi (Gabriel Marcel). Sosyolog Aron'a sorarsanız “ideoloji, düşmanınımın düşüncesidir” formülü, ideolojinin en az kötü tariflerinden biridir.

3) Birinci nota bakınız.

4) Sosyolog Gurvitch, kelimenin marksist edebiyattaki mânalarını yedi başlık etrafında toplar :

a) Şuurlu veya şuursuz vehimler (aldatıcı terkipler)

b) Sosyal durumların, değerlendirme açısından yorumlanması,

c) Gerek bu yorumları, gerekse bu vehimleri meşru göstermek için hazırlanan doktrinler,

d) Bir sınıf tarafından yaratılan ve onu haklı göstermeğe yarayan her türlü medeniyet eseri,

e) Sosyal ilimler ve daha geniş olarak insan ilimleri (marksist ekonomi hariç),

f) Felsefi bilgi (doğrulaması olmadığı için),

g) Din (doğru olmadığı için).

Ona göre, ideoloji, sosyal ve siyasi doktrin ve felsefelerde billurlaşan bir nevi bilgi, siyasi bilgi mânasına kullanılmalıdır. (Gurvitch'in bu konudaki tenkitleri için bk. *Traité I*, s. 111).

Batının büyük sözlüklerinde aşağı yukarı şöyle tariflere rastlırsınız: Yaşayan tecrübe ve pratikle bağlarını koparan düşünce sistemi... az ve ya çok tutarlı düşünceler, görüşler, inançlar bütünü.

Mit ve İdeoloji: Peki, ideoloji ile mit'in sınırlarını nasıl çizeceğiz? Valéry'e göre: "Mit, söz sayesinde varolan, söz sayesinde yaşayan herşey. Kafamız mitlerle öylesine dolu ki, o kadar kaynaşmış ki, mitlerle, düşüncelerimizi onlardan ayırmak adetâ imkânsızlaşmış. Hattâ, mit yapmadan, mitden bile söz edemeyiz... Yarın bir mit, kâinat bir mit, sayı, aşk, reel, sonsuz, adalet, halk, şiir, dünyanın kendisi mit."

Kalabalığı önüne katan, onun ihtiraslarını kamçılایan yalın mitleri dört başlık etrafında toplar Daniel Rops: Para miti, konfor miti, eylem miti, sürat miti.

"Bugün, aydınların çoğu için mit denince, bulanık bir düşünce, yalan, hâta gelir akla". (Etiemble) Mit'in bir başka mânası da: İlkel kavimlerin rüyası. Görülüyor ki, kelime her iki anlamda da aleyhde bir değer yargısı taşımaktadır: İdeoloji gibi.

Edward Tylor'a göre mit, ideal bir münasebeti reel bir münasebet sanmak hâtasından ibarettir. Mit, bir problemi, bir tarihi, şu veya bu sosyal durumu bir iç mantığa kavuşturan zihnî bir inşadır. Yâni bir yanda, tutarlı ve akla uygun olması gereken bir inşa, öbür yanda gerçeğin kendisi. Mit'in bütün mânası, ve değeri, reel ile mantıkî tutarlılık arasındaki gerginlikten gelir. Amacı, gündelik hayatın bir tezaadını bertaraf etmek için, mantıkî bir model kurmak (C. Lévi Strauss).

Freud'e göre insanlar ilk kozmik sistemlerini sadece tecessüs duydukları, sadece bilgiye susuz oldukları için kurmamışlardır. Bu çalışmaların bir amacı da, dünyaya söz geçirmektir. Mit, reele söz geçirmemize yarar. Reel tarifi icabı anlaşılmazdır. Toplum ve kişiler bu çeşitli, bu çelişik ve görünüşte akla aykırı reeli kavramak için bir sistem yaratırlar.

Büyünün görevi de, gündelik hayatta hükmedemediğimiz nesnelere söz geçirmektir: Madde dışı teknikleri tamamlayan bir nevi maddî teknik.

Mit'in ilkel toplumlarda yaptığı görevi, modern dünyada ideoloji yapar. "Mit'e en çok benzeyen şey, siyasî ideolojidir. Belki de çağdaş bati cemiyetinin bütün yaptığı, mit'in yerine ideolojiyi geçirmek olmuştur." (C. Lévi Strauss). İdeoloji, cemiyet üzerinde etki yapmamızı müm-

kün kılar, çünkü cemiyeti anlamamızı sağlar. Bize haritasını verir cemiyetin. Böylece cemiyet içinde hareket etmemizi kolaylaştırır. Üstelik Sorrel'in anladığı mânada bir mit olması bakımından cemiyetin dinamik bir unsurdur.

Marksizm bir ideoloji midir : Lalande'nin Felsefe Sözlüğü marksizmin kelimeye kazandırdığı yeni mânalara ancak altıncı baskısında yer verir (1950) : "Kendi verilerine dayanarak geliştiğini sanan, gerçekte sosyal olayların, özellikle ekonomik olayların ifadesi olan teorik düşünce. Bu düşünceleri ileri süren, böyle olduğunu, hiç değilse düşüncesini bu gibi tesirlerin belirlediğini bilmez. Bu mânada marksizmde çok sık kullanılır."

Suavet'nin sözlüğünde (Dictionnaire économique et social, 1962) şu tarifi buluyoruz : "Marx'a göre ideoloji tam ve bölünmez bir bütündür. Bu bütünü,

- a) Sosyal veya ferdi şuurun yarattığı düşünce ve tasavvurlar (Bunlar sosyal bir gurubun kendini ifade etmesine yarar),
- b) Belli bir sosyal zümreyi haklı göstermek için hazırlanan teoriler,
- c) Kollektif vehimler, aldatmacalar, insanların kendi haklarındaki yanlış tasavvurları (bunları ya kendileri yapar, yahut da eğitim ve gelecek yoluyla edinirler) meydana getirir."

Marksist bir fransız yazarına (Auguste Cornu) göre, ideolojinin birbirine taban tabana zıt iki mânası var :

1) Gerçeğin insan şuuruna aksi; din, felsefe, sosyoloji veya siyaset şekli altında yorumlanan realite : Païen ideoloji, materyalist ideoloji, liberal ideoloji...

2) Gerçeğin çarpıtılması. Marx, bu çarpıtılışı mistifikasyon adı altında inceler. Mistifikasyon gerçeği, hayalî bir dünya haline getirmektir. Başka bir deyişle, ideolojiler, toplumlar tarihinin belli bir döneminde sosyal bir sınıfın gelişmesi ile ilgili birtakım hayatî ihtiyaçları, düşünce yoluyla doyurmak için ortaya atılan sistemlerdir. Yükselen sınıfların ideolojileri devrimcidir, yazara göre. Bu sınıflar gelecekteki toplumun ana çizgilerini dogmatik olarak tespitte çalışırlar. Hâkim sınıfların ideolojisi tutucudur : Hâli yüceltir, ve onu ezeli hakikatin ifadesi olarak gösterir. Çöken sınıfların ideolojisi gericidir, diriltmeğe çalıştığı maziye göklere çıkarır.

Kilise - dışı bir marksiste göre, (Soubise) "Ortodoks marksizmin ken di si de, bir siyasî uygulamanın ideolojik müdafaası, bir sınıf hakikatı, bir ilimcilik, sığ bir tarih felsefesi, adını saklayan bir ontolojiye dönüşmüş tür. Oysa marksçı düşüncenin temel unsurlarından biri şu : İdeoloji, yabancılaşmış bir realitenin, yabancılaşmış yankısı olduğu için yalancı. İdeoloji, tabiatla ve insanın gerçek faaliyetiyle ilgisini kestiği için aklını oynatan söz; bir afyon."

Sosyolog Mendras'a göre, marksizmin bütün gücü, objektif bir tahlil ile, dünya üzerinde tesir yapmağı mümkün kılan ideolojik bir inşayı kaynaştırabilmesindedir. Esasen ideoloji ile ilmin sınırlarını çizmek son derece güç. XX. asırda tarih, çok defa ve açıktan açığa siyasî bir ideoloji olmuştur. Buna mukabil, liberal ekonomi ile marksist iktisad görüşü ilmî olmak arzusundadırlar. Ama, liberal ekonomi, muzaffer kapitalizme sınaî cemiyet kurma imkânını sağlayan modeli, ve gündelik hareket kurallarını hazırladığı ölçüde, ideolojik bir şemaydı. Marksizm de aynı işi proletarya yararına yaptığı ölçüde, ideolojik bir şemadır. XX. asırda cemiyeti tasvir etmeğe ve aydınlatmağa çalışan sosyoloji de, böyle bir tehlike ile karşı karşıyadır... "Stürüktüralizm gibi, ilmî bir metodun bile, ilmî hedefinden uzaklaştırılarak teknokratik çağ için cazip bir ideoloji haline getirildiğine şahit olmaktayız". (Mendras, *Eléments de Sociologie*, Alcan, 1967).

Hem bir ilim, hem sosyo - politik bir doktrin olan marksizmin bir yönü ile ideoloji olduğu inkâr edilemez. Tanınmış İtalyan marksisti Gramsci, XX. asır cemiyetinde aydınların birer ideoloji imalatçısı olduklarını söyledikten sonra şunları ekler : Kapitalist cemiyet geliştikçe, burjuvazi, vazifesi burjuva ideolojilerini olgunlaştırmak olan bir aydın zümresi yaratır. Proleter sınıfı da, ihtilâlcî bir ideoloji geliştirecek olan bir aydınlar gurubu çıkarır sinesinden.

Araştırmamız için önemli olan marksizmin hangi ölçüde ideoloji olduğu meselesi değil, Marx'ın ideolojilerle alt - yapı arasındaki münasebetlere başka bir tabirle bilgi sosyolojisine getirdiği aydınlıktır.

Bazı sosyologlara göre (A. Cuvillier) marksizm birtakım özellikleriyle bilgi sosyolojisinin tarih öncesinde yer alır. Bununla beraber bir Nietzsche'nin, bir Freud'ün, bir Pareto'nun doktrinlerinden çok daha kesin çizgilerle müjdeler bu sosyolojiyi. Bazı iktisatçılara göre ise (meselâ Bettelheim) Marx, bilgi sosyolojisinin (bilhassa iktisadî bilgi sosyolojisinin) gerçek kurucusudur. Marx'ın bilgi sosyolojisine neler getirdiğini anlatmadan önce bilgi sosyolojisinin kısa bir tarihçesini vermek faydasız olmasa gerek.

Bir Sosyolojinin Tarih Öncesi

Nietzsche, Freud, Pareto : Bilgi sosyolojisi (Wissensociologie)⁵, Avusturyalı bir filozofun, Jérusalem'in ortaya attığı bir kelime.

Bu sosyoloji bağımsız bir disiplin olarak Fransa ve Almanya'da işlenmiştir. Amerikan sosyologlarının bu alana eğilmeleri çok yeni⁶. Her bilgi dalı gibi, bu sosyolojinin de bir tarihi, bir de tarih öncesi var. Bilgi sosyolojisi bir bakıma, sosyolojinin kendisi kadar eski. Sosyolojinin bütün kurucuları bu önemli konuya eğilmiş, Voltaire'den Pareto'ya kadar bütün fikir adamları düşünce ile sosyo - politik temel arasındaki münasebetleri araştırmış, ama bu sosyolojinin gerçek müjdecisi : Marx

Oldukça bulanık kaynakları var bu sosyolojinin. Bazı yazarlar ilk müjdecisi olarak Nietzsche'yi gösterirler. Gerçekten de "Ahlâkın Şeceresi" yazarı polemikçi tutumuna rağmen, arada bir sosyolog gibi davranır. Bir adetler ilminin geleceğini sezmiş gibidir. Etimolojik araştırmalar, moral kavramların tarihine yeni bir ışık getirecektir, yazara göre, Ahlâkî değerleri yaratan şartları ve çevreyi tanımak zorundayız. İlk önce bu değerlerin değerleri araştırılmalı. Nietzsche, yahudiliğin, hristiyanlığın, demokratik hareketin yalanını ortaya çıkarmak için böyle bir tenkide başvurur. İlim, tatbikata tek biçim ve üniversal kanunlar prensibini uygulayarak, onu da demokratlaştırmıştır adetâ. Yazar bu değerlerin bozuluşu ile, kölele-

5) Almanlar bu mânada daha çok "Düşünce Sosyolojisi" tâbirini kullanıyorlar. Düşünce sosyolojisi, zihni tezahürlerin sosyolojik tefsiri ile uğraşır. Bu tâbir Birinci Dünya Savaşı sonrasında büyük bir itibar görür. Düşünce sosyolojisi deyince akla gelen isimler Max Scheler, George Lukacs ve Karl Mannheim'dir, Goldmann'a göre. Bu düşüncelerin üçü de açık veya kapalı, tarihî maddecilikten ilham almışlardır. Bk: Goldmann, La communauté humaine et l'univers chez Kant, P.U.F. 1948, Giriş.

6) Bu sosyoloji en çok Amerika'da itibar görmektedir. Bu ilgide Amerika'ya göçen Batı sosyologlarının payı büyük. Fakat asıl âmil, Amerikan cemiyetinin ruh durumu. Bilgi sosyolojisi belli bir sosyal ve kültürel şartlar kadrosunda gelişir. Amerika'da sosyal çatışmalar yoğunlaşmış, zümrelerin değer ölçüleri, davranışları ve düşünce tarzları arasında büyük farklar belirmiştir. Öyle ki ortak bir yöneliş kalmamıştır. Bu ayrı görüşlerin aynı cemiyet içinde bir arada yaşaması, zümreleri birbirlerine karşı güvensizliğe sürüklemiştir. Artık düşüncenin kendisi değil, sebepleri üzerinde durulmaktadır. Zihinleri kurcalayan soru şu : İnsan nasıl olur da böyle görüşler ileri sürebilir? Düşünce bir fonksiyon olarak ele alınıyor, psikolojik ekonomik, sosyal veya irki rollerine veya kaynaklarına göre yorumlanıyor.

rin isyanı arasındaki münasebetlere işaret eder. Fakat bu daha çok moral bir isyandır, sosyal âmillere ne kadar bağlı olduğu belli değildir.

Pareto gibi sosyolojiye daha yakın olmakla tanınan bir takım yazarların da, Nietzsche'den daha tarafsız olduğu söylenemez. Pareto'nun rezidü (tortu) ve derivasyonlar (türev) hakkındaki teorisinin amacı, demokrasi ve terakki fikirlerinin bir vehim olduğunu anlatmak ve sosyalizmle mücadele etmektir. Pareto'yu faşizme çok yakınlaştıran doktrinal pozisyon da bir "uyanış" (desabusement) kompleksiyle açıklanabilir. Bu "uyanış" yüzünden iktisadî sahada sıkı sıkıya bağlı olduğu liberal ideolojiden nefret etmiştir sonunda.

Ütopya ile mit'i pek keyfî olarak birbirinden ayıran George Sorel'in durumu da daha az bağımlı değildir. Sorel de, demokrasiye karşı çok insafsızdır : Demokrasiye, barışçılığa, parlamento sosyalizmine, ve entellektüellere.

Freud'e gelince, Viyanalı hekim, tabuyu itilmiş arzularla açıklar, totemik inançları baba korkusunun hayvanlara aktarılışı olarak görür. Bilhassa son eserlerinde dini, obsesyonel bir nevroza, monoteizmi ise, baba gücünün canlanışına bağlar. Bir kelime ile bu dört yazar bilgi sosyolojisinin gerçek müjdecileri sayılamazlar. Çünkü davranışları ilmî olmaktan çok, polemiktir. Siyasî veya dinî bir ideolojinin maskesini yırtmak isterler. Yalnız o kadar da değil, perspektifleri sosyolojik olmaktan çok biolojik, daha doğrusu içgüdüseldir; tenkitlerinin dayandığı doktrinal postulatlar tarafsız değildir.

Nietzsche, iktidar iradesinde nazarî ile ameliyi ayırmak gibi tehlikeli bir tefrik yaptığı için Kant'a çatarken, beşer denen hayvanın güveni için, lüzumlu değer yargılarının, metafizik sistemler şeklinde belirmediğini (: düşüncelerimizin kaynağı ihtiyaçlarımızdır) söylerken pragmatizme veya biolojik bilgi nazariyesine yaklaşır. Ahlâkın şeceresinde daha açık olarak Dinin, din vehminin kaynağını, menşei fizyolojik olan bir depression duygusunda arar. (Yeteri kadar fizyolojik bilgimiz olmadığından bu duygunun gerçek mahiyetini bilmemekteyiz der). Nietzsche bu duygunun da, ya çok gayri mütecanis bir ırklar karışmasından, yahut bedbaht bir göç yüzünden (bir ırk intibak edemeyeceği bir iklim düşünce) yahut ırkın ihtiyarlaması ve hayat enerjisinin tükenmesinden, yahut da bir beslenme kusurundan, (alkolizm, vejetariyanizm) yahut da bozulan kandan (malariala, sfilis) doğabileceğini ileri sürer. Bütün bu farazyeler biolojiktir, hiçbirisi sosyolojik değil. Tefsirlerindeki irrasyonalist postulatı göstermek için şu iddiasını hatırlamak yeter : "Bir hükmün yanlışlığı bize göre o

hüküm aleyhinde bir itiraz sebebi olamaz. Mesele şu : Bu hüküm hayatı hangi ölçüde kolaylaştırıyor ve destekliyor, yahut belki de kalitesini yükseltiyor. Biz şöyle düşünmeğe mütemayiliz : En vazgeçilmez düşüncelerimiz en yanlış düşüncelerdir.”

Pareto'da içgüdüsel görüş daha aşikâr. Rezidüler sosyal hareketlerimizin gerçek saikleridir. Bunlar tarihi zamanın dışında yer almışa benzeyen bir takım değişmezlerdir. Çok az değişen temayüllerdir. Öyle ki onlara insan tabiatının sabit unsurları gözüyle bakabiliriz. Sorral de mit'e ütopyadan fazla yer verir. Zira mit zihni bir inşa değildir. Aşağılanmış bir sınıfın ifadesidir. Felsefesinin temelini Bergson'dan alır. Anti entelektüalisttir. Ütopya nazariyecilerin eseridir. Hukuk akış halindedir. (Tezad bu tarihi hareketin şartıdır. Ütopyacılar bu tezadı cemiyeti idare eden prensiplere karşı işlenmiş bir hâta sayarlar. Mit, sosyal realite- rin de, hazırlanmasına yardım ettiği istikbalin de, sadık bir ifadesi olmaktan uzaktır).

Bir kelimeyle Bilgi Sosyolojisinin gerçek müjdecisi Marx'dır. Nietzsche, Freud, Pareto, Sorel bu sosyolojinin tarih - öncesinde yer alırlar⁷.

Condorcet'den Marx'a : Gurvitch'e göre, sosyolojinin bütün kurucuları bilgi sosyolojisi ile uğraşmışlardır : Saint - Simon, Comte, Proudhon, Marx. Daha sonraki nesil de öyle : Durkheim, Levy - Bruhl. Max Scheler, Karl Mannheim ve Pitirim Sorokin konuya eğildikleri zaman, saha temizlenmiş bulunuyordu.

Condorcet, meşhur kitabında (l'Esquisse d'un tableau historique du progrès de l'esprit humain) sosyal realiteyle bilgi sistemi arasında tam bir uygunluk bulur. İnsan zekâsının gelişmesi, bilginin gelişmesi, (teknik, bir tatbikattan ibarettir), nihayet insan cemiyetinin gelişmesi aynı harekettir. Bilginin sosyal bir fenomen olması, doğruluğunu hiçbir şekilde tehlikeye sokmaz. Çünkü sosyal çerçevelerin temeli, zekâdır. Akılla cemiyet aynı şeydir. Ama bilginin ilerlemesi cemiyetin ilerlemesinden önce gelir.

Saint - Simon bu önceliği kabul etmez. Condorcet'nin akılcı idealizmine karşıdır. Gerçi her devirde ve her ülkede, sosyal müesseselerle, fikirler arasında sürekli bir uygunluk bulmaktayız. İnsanın ve cemiyetin spiritualizm, materyalizm kabiliyeti eşittir birbirine. İnsan ilminin ince-

7) Cuvillier, Sociologie de la connaissance et Idéologie économique in Cahiers Internationaux de Sociologie, XI, 1951.

lediği kollektif emek, hem maddî istihsale, hem de manevî istihsale yönelmiştir (manevî istihsal, yâni bilmek ve değerlendirmek tarzı). Bilginin özelliğini belirleyen, içinde geliştiği sosyal kadro. Meselâ, askerî rejimde teolojik bilgi hakimdir. Kritik rejimlerde — bu rejimler askerî rejimle, endüstri rejimi arasında ara rejimlerdir — metafizik bilgi ağır basar. Teknik bilgi, gelişmiş endüstri rejimlerinin eseri. İlmî bilgi, teknik bilginin tâli ve tabii bir unsurudur. Bir kelime ile, bilgilerde rasgelelik yoktur. Her toplum kendine göre bir bilgi yaratır, bir bilgi veya bir düşünce. Hareket halindeki cemiyetin tetkiki olan sosyal fizyoloji, maddî istihsal tarzları ile rejimlerin (bugünkü deyişle sosyal yapı tiplerinin) kısmî görünüşleri olan bilgi sistemleri arasındaki paralelliği ve içiçe geçişi incelemelidir.

Comte'un bilgi sosyolojisi pozitivismin bir çeşit doğrulamasıdır. Comte'a göre sosyoloji, bilgi sosyolojisidir. Bilgi sosyolojisinin temeli ise meşhur üç hal kanunudur. Epistemoloji yerini bilgi sosyolojisine bırakmalıdır. Her sosyal dinamiğin, her sosyal statüğün kendine has bilgileri vardır. Yâni bilgi, sosyal varlıkla sıkı bir münasebet halindedir. Comte, bir taraftan bunları söyler, bir taraftan da pozitif merhaleye ulaşıncaya, bilginin sosyal kadrolardan kopacağını ileri sürer.

Görülüyor ki, Comte Saint - Simon'dan çok daha az gerçekçi ve görecidir. Bilginin sosyal kadroları yaratabileceğine inanır, ve aşırı ilimciliği ile Saint - Simon'dan çok Condorcet'ye yakındır. Sosyolog Gurvitch'e göre, pozitivism kurucusunun tutumu, bilgi sosyolojisinin gelişmesine engel olan sebebler arasındadır.

Marksizm ve İdeoloji

İdeoloji ve sınıflar : Bilgi sosyolojisinin bütün tefsirleri şu nokta üzerinde birleşir : Düşüncenin egzistansiyel bir temeli vardır, yâni düşünce kendi kendini belirlemez; Şu veya bu yönü bilgi dışı faktörlerin eseridir. Ne var ki sosyologlar arasındaki bu anlaşma, bir şekilden ibarettir. Yâni bu anlaşma birbirinden çok farklı teorilere dayanabilir. Acaba bu egzistansiyel temelin mahiyeti nedir, sorusu sosyologları birbirinden ayırır.

Bu tartışmanın merkezinde marksizm yer almaktadır. Marx - Engels'in görüşleri yarım asır içinde birtakım değişikliklere uğramış, gelişmiş, durulmuştur. Bununla beraber her iki fikir adamı da aynı tez üze-

rinde daima ısrar etmişlerdir : Düşünceler üst - yapıdır, üst - yapının gerçek temeli istihsal münasebetleridir. Nesnelere istihsal tarzı, içtimaî, siyasi, ve fikrî vetirelerin karakterini tâyin eder. İnsanların varlığını belirleyen şuuruları değil, bu şuuruları belirleyen sosyal varlıklarıdır. Sınıflı bir toplumda, düşünceleri belirleyen, kucağında yaşanılan sosyal sınıftır. Marx bunu söylerken, bütün diğer tesirleri reddetmez, sadece sınıf faktörünün hakim vasfını belirtir. Kapitalin ilk önsözünde şöyle der : “Burada fertler, ekonomik kategorileri temsil ettikleri ölçüde, şu veya bu sınıf münasebetlerini, şu veya bu sınıf menfaatlarını belirttikleri ölçüde, ele alınmaktadır”. Peki ama, istihsal münasebetleri bilgiyi ve düşünce tarzlarını, hangi ölçüde belirler? Marksizm - Marx'ın Alman İdeolojisinden, Engels'in son yazılarına kadar — bu soruyu cevaplandırmağa çalışacaktır.

Bununla beraber Marx ile Engels birçok defalar ve gittikçe artan bir ısrarla şunu belirtmişlerdir : Belli bir sınıfın ideolojisi, fiilen o sınıfa mensup fertlerin eseri değildir sadece. Hâkim sınıf çöküşe yüz tutunca bu sınıfın dar bir sektörü, devrimci sınıfa katılır. Mazide nasıl zadedânın bir kısmı burjuvaziye geçmişse, şimdi burjuvazinin bir kısmı proletarya'ya geçmektedir. Bilhassa tarihî hareketin bütününe nazârî olarak kavrayacak seviyeye yükselen bir kısım burjuva ideologu.

İdeolojiler görüş açıları ve faraziyeleri çözümlenmek sureti ile, cemiyetteki yerlerine oturtulur. Şu veya bu sınıfın görüş tarzından hareket ederek, meseleleri nasıl ortaya koyduklarına bakılır. Düşünce, sadece fikir adamının sınıf durumu dikkate alınarak, mekanik bir şekilde sitüe edilemez. İşte, Marx'ın en açık formüllerinden biri : “Küçük burjuvazi, prensip olarak, kendi sınıfının bencil çıkarlarını müdafaa eder gibi dar bir düşünceye kapılmamalıdır. Bu sınıf daha çok şuna inanır : Kendi kurtuluşunu sağlayacak olan şartlar, çağdaş cemiyetin sayelerinde kurtulacağı, sınıf kavgasının sayelerinde sona ereceği umumî şartlardır. Bunun gibi, demokrasiyi temsil edenlerin de toptan bezirgân veya bezirgânlık meraklısı kimseler olduğunu düşünmek de yanlıştır. Bu insanlar, terbiyeleri ve ferdî durumları bakımından gökle yer kadar uzaktırlar bezirgânlığa. Onları küçük burjuvazinin temsilcisi yapan şu : Şuuruları, zekâları küçük burjuvazinin faaliyet sınırlarını aşmaz. Küçük burjuvalar, amelî hayatta maddî menfaatları ve sosyal durumları yüzünden, hangi problemlere ve hangi çözüm yollarına takılıp kalmışsa, onlar da nazariyede aynı problemlere ve aynı hal yollarına takılıp kalırlar. Bir sınıfın siyasi ve edebî temsilcileri ile temsil ettikleri sınıf arasındaki münasebet, umumiyetle bu minval üzeredir.” (18 Brumaire).

Bir kelime ile, düşünceleri onları müdafaa edenlerin, sınıfı vaziyetlerinden çıkaramayacağız. Demek ki belirlenemeyen geniş bir marj kalıyor. Neden bazı kimseler, fiilen mensup oldukları içtimaî tabaka ile kaynaşır, onun karakteristik görüşünü ifade ederler de, başkaları kendilerinininkinden farklı bir sınıfın görüşlerini benimserler; bu da çözümlenmesi gereken yeni bir problem.

İdeolojinin sınırları : Bilgi, halk inançlarından pozitif ilimlere kadar düşüncenin bütününi kucaklayan bir kelime. Çok defa bilgi ile medeniyet aynı şey sayılmıştır. Bütün düşünce alanlarının sosyolojik temelle olan münasebetleri aynı mıdır? Umumiyetle bu soruya aydınlık bir cevap verilmemiştir.

Marx, bu konuyu sistemli olarak ele almaz. Engels, ancak hayatının sonuna doğru, İdeolojik üst - yapının birbirinden farklı düşünce ürünlerini kapsadığını, maddî temelin bütün bu ideolojik tezahürleri aynı tarzda etkilemediğini kabul eder.

İdeoloji çok geniş mânalı bir kelime. Engels, bu tâbirin kucakladığı kavramlar arasında hukuka bir nevi bağımsızlık tanır : "Meslekten hukukçular yetişince, yeni bir bağımsız alan açılır. Gerçi o da umumî olarak ticaret ve iktisadın etkisi altındadır, ama kendisi de istihsal ve ticaret alanlarını etkiler. Modern bir devlette hukuk umumî iktisadî duruma uygundur, onu ifade eder, fakat kendi başına da tutarlı bir bütün arzeder. İçtezaadlar yüzünden, bu bütün tutarsız bir görünüş belirtmemelidir. Bu amaca varmak için, hukuk iktisadî şartların gitgide daha az sadık bir ifadesi olmak zorundadır. Bir hukuk mecellesi, bir sınıf baskısının kaba, haşin, nüanssız ifadesi olmaktan uzaklaştığı ölçüde amacına yaklaşır. Böyle bir baskı kendi başına adalet kavramına bir tecavüzdür" (Conrad Schmidt'e mektup, 27 Ekim 1890).

Hukukun iktisada ne kadar yakından bağlı olduğu düşünülürse, onun için geçerli olan böyle bir hükmün, ideolojik üst yapının diğer bölgeleleri için çok daha geçerli olacağı kolayca anlaşılır. İktisadî âmiller felsefeyi, dini, ilmi ancak dolaylı olarak ve son tahlilde etkiler. Bunları derinden derine etkileyen daha önce mevcut bilgiler ve inançlardır. Bu alanlarda bilgi ve inancın muhteva ve gelişmesini tarihî durumun basit bir tahlilinden çıkarmak mümkün değildir.

Bölgeler arasında karşılıklı tesir vardır. Ele alınan bölge, ekonomik bölgeden uzaklaştığı, soyut ve saf ideoloji bölgesine yaklaştığı ölçüde gelişmesi arzular gösterir, zikzaklar çizer. Tabii ilimlerin, Engels'e göre ken-

dilerine has bir statüleri vardır. Marx da tabii ilimleri ideolojik bölgeden ayırıyordu.

“İktisadî temellerin değişmesiyle, cemiyetin bütün heybetli üst - yapısı az veya çok süratle değişir. Bu gibi değişiklikleri incelerken daima istihsal şartlarındaki maddî değişikliklerle(bunlar tabiat ilimlerindeki kesinlikle tayin edilebilirler) kanunî, siyasî, dinî, estetik, felsefî tek kelimeyle ideolojik şekiller birbirinden ayırılmemelidir. İnsanlar bu ideolojik kalıplar sayesinde çatışmanın şuuruna varır ve onu çözümlemek için mücadele ederler”.

Tabiat ilimleriyle — kesinlik bakımından onlara denk olan — ekonomi politiğin ayrı bir statüsü vardır. Tabiat ilimlerinin felsefî muhtevası ekonomik bir temele bağlanmamaktadır. Ama amaçlarıyla konuları iktisadî temele bağlıdır.

“Endüstri ve ticaret olmasa, tabiat ilimleri bu kadar gelişebilir miydi? Hattâ, saf tabiat ilimleri bile amaç ve konularını ticaret ve endüstriden yâni insanların gözle görülür faaliyetinden alırlar” (Alman İdeolojisi). Engels’e göre, tarihî maddeciliğin doğuşu bile bir zorunluluğun eseridir. Aynı çağda Marx’inkine benzeyen görüşler İngiliz ve Fransız tarihçilerinde görülmemiş miydi?

İlmî düşüncede sosyal temelin tesiri kendini fikrî muhtevada değil, dikkati belli konulara çekişte gösterir. Sosyal ilimler tabiat ilimlerinden farklıdır. Yeni marksistler onları ideoloji olarak vasıflandırırılar. (Bilhassa Boukharine): yalnız marksizm, yalnız ileri ihtilâlcî sınıfın ideolojisi, ilmîdir.

İdeolojiler ve alt - yapı : İdeolojilerle egzistansiyel temel arasındaki münasebet oldukça çapraşıktır. Marx ile Engels, iktisadî alt - yapı ile düşünceler arasında bir nevi illî (causal) münasebet olduğunu söylerler. Bu münasebeti ifade için zaman zaman tayin, uyma, yansıma, uzanma, bağlılık tâbirlerini kullanırlar. Bir menfaat ve ihtiyaçdan doğma münasebetler de, söz konusudur, onlara göre. İctimaî sınıflar, tarihî inkişafın belli bir anında birtakım ihtiyaçlar duyunca, kesin bir tazyik bu ihtiyaca uygun düşüncelerin ve bilginin vücut bulmasına sebep olur. Bu formüllerin yetersizliği, marksistleri bir hayli güç duruma sokmuştur. Filhakika, Marx’a göre, düşünce, objektif bir olay olan sınıfî durumun yansımından ibaret değildir. Peki, düşünceyi belli bir temele nasıl bağlayabileceğiz öyleyse? Belli bir ictimaî tabakanın ideolojisi gerçek durumuna uygun mudur? Bunu tâyin etmek için bir tarih teorisine ihtiyaç var. Yâni insan-

lar tarihî durumlarını gerçekten kavrasalar nasıl düşünürlerdi, sorusunu cevaplandırarak bir faraziye kurmak lâzım ki Marksçı tefsirler de bunu yapıyor çok defa.

Çatışan sınıfların böyle bir şura sahip olmaları şart değildir. Bu bizi "hâtalı şuur" problemine götürür. Bir sınıfın menfaatlarıyla uyuşmayan ve tarihi durumu karşılayamayan ideolojiler nasıl olur da kendilerini kabul ettirirler?

Manifeste'î dinleyelim : "Burjuvazi kapitalist medeniyete hâkimdir. Bu sayede proletaryanın menfaatlarına aykırı doktrinler ve örnekler yayar. Daha umumî bir tâbirle her çağın hâkim fikirleri, o çağdaki hâkim sınıfın fikirleridir".

Ama nihayet kısmî bir izah bu. Olsa olsa hükmedilen sınıfın yanlış şuurunu açıklar. Ama hâkim sınıfın hâtalı şuurunu aydınlatamaz.

Marksçı nazariyenin yanlış şuurla ilgili bir başka teması da şu : (açıkça formüle edilmemiş bir tema) İdeoloji gerçek saiklerin irade-dışı, şuur - dışı, ifadesidir. Gerçek saikler yâni sosyal sınıfların objektif menfaatları. Demek ki ideolojiler spontanedirler.

"İdeolojiyi bir fikir adamı hazırlar. Fikir adamı şuurlu olduğunu sanır. Ama ona kılavuzluk eden, yanlış şurudur. Kendisini iten gerçek saikleri bilmez. Yoksa yaptığı şey, ideoloji olmazdı. Birtakım yanlış veya hayalî saikler düşünür" (Engels'in Mehring'e mektubu, 14 Temmuz 1893).

Maddî temel ile düşünce arasında uygunluk, ne demek? İdeolojiler, sosyal durumun çarpıtılışı, maddî şartların yalın bir ifadesi, (çarpık veya doğru), nihayet toplumda değişiklikler yapmağı mümkün kılacak bir saikler manzumesi olarak yorumlanmaktadır. Hayalî inançlar hareketlerimize yön verebildiklerine göre, ideolojilerin tarihî vetirede bir nevi bağımsızlıkları var demektir. Artık birer gölge olay sayılamazlar. Böyle olunca yeni bir nazariye ortaya çıkmış oluyor : Birbirleri üzerinde etki yapan faktörler nazariyesi. Maddî temel ile münasebetleri olan üst - ya pının da kendine göre bir bağımsızlığı var. Engels daha önce ileri sürdükleri formüllerin en az iki bakımdan gerçeğe uymadığını açıkça kabul eder.

a) Marx da, kendisi de, ekonomik faktörün rolünü fazla büyütmişlerdir. Faktörler arasındaki karşılıklı etkiyi yeteri kadar belirtmemişlerdir. (Joseph Bloch'a mektup, 21 Eylül 1890).

b) Formel yönü, düşüncelerin gelişme tarzını ihmâl etmişlerdir. (Mehring'e mektup, 14 Temmuz 1893).

Marx - Engels'e göre düşüncelerle iktisadî alt yapı arasındaki münasebet şundan ibaret : Alt - yapı, sosyal bakımdan etken (efficace) düşüncelerin sayısını sınırlayan bir çerçevedir. Çatışan içtimaî sınıflardan hiçbirinin durumuna uymayan birtakım düşünceler ortaya çıkabilir. Ama etki yapamazlar. Çatışan sınıfların menfaat veya görüşlerini belirten düşüncelerin ortaya çıkması için iktisadî şartlara ihtiyaç vardır, ama bu şartlar kâfi değildir. İktisadî şartlara bakarak düşüncelerin mahiyetini kestiremeyiz. Ancak açık bir takım yönelişlerden söz edebiliriz. İktisadî şartları bilirsek hangi tip düşüncelerin ciddi bir tesir yapacağını söyleyebiliriz. "İnsanlar tarihlerini kendileri yaparlar ama, keyiflerine göre değil. Tarihi kendi seçtikleri şartlar içinde değil, maziden intikal eden şartlar içinde yaparlar." Oluşan tarih içinde fikirlerin ve ideolojilerin kesin bir rolü vardır. Marx, "din, halk için afyondur" der, Marx ile Engels proletaryayı şuurlandırmağa büyük önem verirler. İçtimaî yapının bütünü mutlaka şu istikamette gelişmez. Onu mümkün ve muhtemel bazı değişikliklere yönelten, ekonomik şartların gelişmesidir. Demek ki iki şıkla karşı karşıyadır tarih. Bunlardan biri kuvvetlerin gerçek dengesine uygundur. Öteki şık mevcut kuvvetlere aykırı olduğu için ister istemez istikrarsız ve geçicidir. Fikir sistemleri bu şıklardan birinin seçilişinde kat'î bir rol oynayabilirler. Netice olarak iktisadî gelişmeden doğan bir zorlama vardır. Fakat bu zorlama ayrıntılar içindir. Fikirlerde her hangi bir değişiklik olmasını önleyecek kadar kesin değildir.

Marksist tarih teorisine göre, varolan veya oluşan kuvvetler sistemi ile uyuşamayan düşünce sistemleri bu yeni dengeyi daha gerçek olarak ifade eden düşüncelere bırakırlar yerlerini.. İdeolojiler zikzak çizerek gelişir ama nihayet düzleşirler. Bunun için marksist ideoloji tahlili, daima müşahhas tarihî durumun bütününe dikkate almak zorundadır. Yoksa düşüncelerin geçici sapışlarını, sonunda iktisadî zorlamalara uyuşlarını izleyemez. Ama, marksist tahlillerin zayıf tarafı da aşırı oynaklıkları. Çünkü herhangi bir gelişmeyi, geçici bir sapıtış olarak vasıflandırabilirler. Teorilerine uymayan inançlara çağ - dışı, kalıntı v.b. gibi yaftalar yapıştırabilirler. Bu kadar esnek bir teori her hadiseyi izah eder, daha doğrusu hiçbir hadiseyi izah edemez, Merton'a göre⁸.

Yanlış şuur : Çağdaş bir sosyolog A. Cu villier, Marx'ın bilgi sosyolojisine katkısını şöyle anlatır : İnsan bir takım amaçlar peşinde koşar, davranışlarını birtakım sebeblere bağlar. Ama hareketlerinin gerçek ne-

8) Merton, La sociologie de la connaissance in La Sociologie au XX. siècle publié sous la direction de Gurvitch, P.U.F. 1947, sayfa 377-416.

denleri bunlar değildir. Yaptıklarıyla yapmak istedikleri birbirinden çok farklıdır. Marx, bu yanlış şuuru insanın özüne bağlamaz. Yanlış şuur toplumun bugünkü yapısından doğmaktadır. 1844-45 de kaleme aldığı yazılarda, insanın sosyal varlığını üzerinde ideolojinin yükseldiği gerçek bir temel olarak kabul eder. Bu ideolojik üst-yapıda çeşitli seviyeler, çeşitli basamaklar vardır. Bu basamaklar, düşüncenin gerçek temelle olan yakınlık ve uzaklığına göre sıralanır. Düşünce, ideolojinin çarpıtmalarından, insan istihsal faaliyetiyle teması muhafaza ettiği ölçüde kurtulabilir. “Spekülâsyonun sona erdiği yerde, gerçek pozitif ilim, amelî hayatın, insanın amelî tekamül vetiresinin tasavvuru başlar. Şuurla ilgili lâkırdıların yerini gerçek bilgi alır” (Alman İdeolojisi).

Demek ki sınıflı cemiyetin eseri olan yabancılaşma, sona erdi mi, düşünce insanın gerçek hayatı ile kaynaşabilir, yâni sadakatla aksettirebilir onu. Hâkim sınıfın düşünceleri, her çağın hâkim düşünceleridir. Yâni belli bir sınıfın hâkimiyeti, bir takım fikirlerin hâkimiyeti olarak görülür. Sınıf hâkimiyeti içtimâî düzenin şekli olmaktan çıkınca böyle bir görünüş de kendiliğinden sona erer. Teknikle yâni insanın gerçek faaliyetiyle sıkı münasebeti olan tabiat ilimleri ideolojik tahriflerden geniş ölçüde kurtulurlar, belli bir objektifliğe ulaşabilirler. Marx, ilk yazılarında bu nesnellığı tarih için de mümkün sayar. İnsan tarihi de, tarihin içindedir. Bir kelime ile, temel olan insanın sosyal hayatı. “Hukukî münasebetler, siyasi kâhplar ne kendi kendileriyle, ne de insan zekâsının sözde gelişmesiyle izah edilebilirler.”

Cuvillier'e göre, varlığın her tarzı gibi sosyal varlık da, bir nevi şuurlanma kanununa tâbidir. Önce sadece yaşanır, sonra tasavvur edilir, nihayet ilmî olarak kavranılır. İdeolojiler ve daha genel olarak entellektüel sistemler, bu şuurlanmanın ikinci merhalesidir. İdeoloji elbette ki hakikatın ilmî olarak bilinmesi değildir. Onun için hayalî, kısmî hattâ taraflı, hattâ Sorcel'in anladığı mânada bir parça mitik olmakla suçlanabilir. Fakat ideoloji, o zamana kadar sadece yaşanmış olan bir durumun şuur sathına çıkmasıdır. Bu tasavvur ister istemez, tarihin ve belli bir durumun damgasını taşıyacak. Bu yüzden realiteyi bozabilir, ama herhangi bir realiteyi belli bir açıdan ifade de eder. Ne var ki her şuurlanmış da bir miktar uzaklaşma (décalage) vardır. Bu itibarla ideoloji ifade ettiği farz olunan tarihî realiteye kıyasla hemen daima bir gecikme arzeder, bir gecikme veya bir kopuş.

İdeoloji ve İşbölümü : Hülâsa edelim : Realite, ideolojiden önce mevcuttur. İnsanlar önce birbirleriyle münasebete girer, sonra bu münase-

betleri anlamağa çalışırlar. "Hayatı tâyin eden şuur değil, şuurı tâyin eden hayattır". İdeolojiler sosyal realiteyi olduğu gibi yansıtamazlar. Bu sadakatsizliğin temel sebeplerinden biri işbölümüdür. Marx'a göre, iş bölümü maddî faaliyetle, manevî faaliyeti, istihisalle, istihlâki, intifa ile emeği birbirinden ayırır. Üretenlerle tüketenler, elleriyle çalışanlarla, kafalarıyla çalışanlar, fabrikadakilerle tarladakiler, realitenin ayrı ayrı parçalarını görürler. Bütünü kucaklayamaz böyle bir görüş, sosyal münasebetleri bozarak, sakatlayarak aksettirir. İş bölümü geliştikçe bu parça parça idraklerden az çok tutarlı bir ideoloji yapmak ayrı bir görev haline gelir. Bu yüzden de düşünce gittikçe pratikten uzaklaşır, yâni realiteden kopar.

İş bölümü, sınıf bölümü haline gelince, sınıflardan biri, ötekilerini baskısı altına alır. Ve hâkimiyetini bir ideoloji ile perçinler. Her çağda hâkim olan tek ideoloji, hâkim sınıfın ideolojisidir. Fikir imalâtçıları, umumiyetle hâkim sınıfın çocuklarıdır. Çünkü hâkim sınıfın boş vakti vardır, yâni kültür onun inhisarındadır. Sosyal durumu sayesinde, ideolojisini bütün topluma yayar. Yâni her devirde, hâkim sınıfın düşünceleri, hâkim düşüncelerdir. Maddî güçle, manevî güç birlikte yürür. Maddî istihsal vasıtalarına sahip olan, manevî istihsal vasıtalarını da elinde tutar. Hâkim sınıfın düşünceleri sosyal realiteye dayanıyorsa, bu fikirlerin kucağında doğduğu sosyal realite fiilî olarak yıkılmadıkça, bu fikirler de yok edilemez.

Ne var ki, bir ideolojiyi doğuran şartların yavaş yavaş ortadan kalkması, bu ideolojiyi de ortadan kaldırmağa yetmez. Zihinlere kök salan, kadrolarını kuran bir ideoloji, kendisini yaratan içtimaî şartlar yok olduktan sonra de yaşayabilir. Bu içtimaî şartlar yalnız kısmen değişmişse, ideolojik değişme de kısmî olabilir. O zaman düşüncelerde bir gelişme olduğu sanılır. Eski ideolojilerde, yeni ideolojileri müjdeleyen taraflar aranır ve bulunur. Bulunur, çünkü yeni sosyal şartları hazırlayan eski sosyal şartlardır.

Sosyal bir ihtilâl ideolojik plânda bir kopuş yaratır. Düşüncenin kendi gücü ile ilerlediğine inananlar, ideolojik değişikliği fikirlerde bir ihtilâl olarak kabul ederler. Oysa ihtilâlcî bir aksiyon olmadan yeni bir ideoloji kök salamaz. İhtilâlcî fikirler, ihtilâlcî bir aksiyonun nazarî ifadesidir Marx'a göre. Önce aksiyon, sonra ideoloji. Pratik ne kadar genişse, realiteyi ne kadar kökten değiştiriyorsa, realitenin tasavvuru olan ideoloji de, o kadar tutarlıdır. Kaldı ki yeni ideolojinin yayılması, kendini kabul ettirmesi için de, pratiğe ihtiyaç var. Kalabalıklar eski ideoloji-

lerin baskısı altındadırlar. İhtilâlcî faaliyete katılmamışlarsa, ihtilâlcî ideoloji tek başına onları vehimlerinden kurtaramaz. Aksiyonla dünya görüşü arasındaki diyalektik, hem ihtilâlcî düşüncüyü, hem de ihtilâlcî aksiyonu zenginleştirir.

İçtimaî realite yalnız insanlar arasındaki objektif münasebetlerden ibaret değildir. İnsanların bu münasebetleri düşünüş tarzları da, içtimaî realitenin bir parçasıdır. İçtimaî bir yapıdan doğan ideoloji, aynı yapı üzerinde etki yapar. Hâkim ideoloji belli bir içtimaî yapının ayakta durmasına yardım etmez olmuş, veya henüz yardım etmeğe başlamamışsa, bu içtimaî yapı son derece çürüktür. Ancak zor kullanarak ayakta durabilir. Hâkim ideoloji kendi başına bir güçtür. İnsanları içtimaî yapının mutlak bir zaruret olduğuna, ona karşı gelmenin imkânsızlığına inandırabilir. Hattâ mevcut düzenin her türlü tehlikeden korunması gereken ideal bir düzen olduğunu da telkin edebilir. Demokrasileri uzun ömürlü yapan bu aldatmaca (mistification) dır. Kitle hâkim ideolojiden şüphe etmeğe başlar, ihtilâlcî bir ideolojiye yönelirse, hâkim sınıf demokrasiden vazgeçip, diktatörlüğe başvurur. "Lâkırdı zoruyla yapamadığını, lâkırdısız zorla başarmağa kalkar." Belli bir içtimaî realite ve bu realitenin gerektirdiği sınıf hâkimiyeti, ancak bu realite kendi yaşama şartlarını mütemadiyen yaratabiliyorsa, devam edebilir. Bu şartlar içinde, o içtimaî realiteye uygun olan ideoloji de vardır.

Mannheim ve İdeoloji

Özel ideoloji, topyekûn ideoloji: Mannheim'e göre iki mânası vardır ideolojinin. Özel ideoloji, ideoloji nazariyesinin konusudur. Topyekûn ideoloji bilgi sosyolojisinin konusudur. Özel ideoloji anlayışı ile, topyekûn ideoloji anlayışı arasında şu farklar vardır :

1. Özel ideoloji anlayışı bir düşmanın ileri sürdüğü iddia veya iddiaları ideolojik sayar. Bu iddiaların kendileriyle uğraşır. Topyekûn anlayış düşmanın düşünce yapısını inceler. Oradan düşmanın mensup olduğu tarihi ve sosyal zümreyi ele alır. Konusu düşüncenin bütünüdür.

2. Özel anlayış psikolojik plânda yer alır. Hayalî bir diyalog kurar. Falan yalan söylüyor, bir olayı gizliyor, veya tahrif ediyor denilir. Fakat konuşanların aynı değer ölçülerine başvurdukları zımnen kabul edilir. Topyekûn anlayış noolojik plânda yer alır, yâni düşüncenin yapısıyla

uğraşır. Ayrı ayrı düşünceleri incelemeyi, şekil ve muhtevaca taban tabana zıt düşünce sistemlerini, farklı tecrübe ve yorum tarzlarını ele alır.

3. Özel ideoloji anlayışı menfaat, saiklenme, davranış manzumelerini çözümler. Umumi anlayış, sosyal bir durumla bilgi şekilleri arasında uygunluklar bulur.

4. Özel anlayış, zümre ideolojileri ile uğraştığı zaman bile, tahlillerinin mihveri ferttir. Oysa topyekûn görüş fertten hareket ettiği zaman bile ister istemez zümrelere çıkar.

5. Özel görüş, kasıtlı, kasıtsız, şuurlu, yarı - şuurlu veya şuur dışı kendi kendini veya başkalarını aldatmak için yapılan bütün beyanları kucaklar. Her çeşit gizleme, her türlü tahrif ve yalan. Topyekûn görüş, tarihi, siyasî veya sosyal bilginin olduğu gibi, gündelik hayata ait bilgilerin de bütün tahrif edilmiş şekilleriyle ilgilenir. Mannheim, son eserlerinde topyekûn ideoloji ile özel ideolojiler arasında bu kadar keskin bir sınır çizmekten vazgeçer. Böylece herkes tarafından kabul edilen ve sosyal kontrolün bir cephesi olan değerler arasında, hâkim ideolojileri sayar. Bu ideolojileri ailede, yuvada, mektepte kolayca benimsiyoruz. Diagnosis of our time de şöyle yazar : "İdeoloji deyince somut tecrübelerden doğmayan bu tecrübelerin çarpık bir bilgisi olan, gerçek durumu maskeleyen ve fert üzerinde zorlayıcı bir etki yapan tefsirleri kastediyoruz. İdeolojilerin varlığı önce politika alanında farkedilmişti. Ama ideolojiler yalnız politika ile sınırlı değildir. Hayatın hiçbir sahası yoktur ki, ideolojiye gömülmüş olmasın. Meselâ, aşkla, seksle, erkeklik veya kadınlıkla, sosyal ilerleme veya prestijle, paraya karşı davranışlarımızla ilgili olayları ele alalım".

İdeoloji ve Ütopya : Mannheim'in anahtar kelimelerinden biri de ütopya. Yazar bu kelimededen daha çok siyasî ideolojileri anlar. Bütün tarifler bir noktada birleşir : İdeoloji hangi biçimde belirirse belirsin, daima içtimaî bir durumun tefsiridir. Durum demek, bazı fertler arasındaki karşılıklı etkilerin benzeri olmayan dış görünüşü demektir. Bu durumu tasavvur edebilmek için onu belli bir alanda cereyan eden bir vetire olarak ele almak lâzım. Bu alanın içinde birbirleri ile münasebette bulunan her biri bir veya birçok guruplara mensup fertler vardır. Bu guruplar da topyekûn bir cemiyetin parçalarıdır. Bir takım düşünce tarzları, şu veya bu konjonktürler altında, fertlere gurubun kucağında aşılır. Başka bir tâbirle, ideolojiler sun'î olarak imâl edilmez. Fertlerin bio - psikolojik kökleşmelerine, yâni organik yapılarına ve özel tecrübelerine olduğu gibi sosyo - kültürel köklenişlerine, yâni içtimaî kadrolara bağlı olarak ken-

diliklerinden doğarlar. Söylemeğe lüzum yok ki, bahsedilen durumlar, fertlerin cemiyete kollektif düşünce ve davranış modelleri vasıtasıyla entegre edildiği durumlardır : Patterned situations. Başka hallerde böyle modeller yoktur. Fertler yeni ayarlanmış şekilleri yaratmak zorundadırlar : Unpatterned situations. (İhtilâl ve savaş) İdeolojiyi de ütopyayı da tâyin eden durumlardır. Yâni ancak sosyal duruma bağlı olarak yorumlanabilirler. Bu durumlar ideolojilerle, ütopyaların doğuşunu aydınlatır. Ama muhtevaları bakımından tarihî bir konjonktürün bütününü aşarlar. Yâni tarihin belli bir devrinde gerçekten var olan içtimaî düzene, ekonomik sosyal yapıya, siyasî ve kültürel organizasyona kıyasla irrealdirler. Meselâ, Hristiyanlığın kardeş sevgisi, kölelik üzerine kurulmuş bir cemiyette durumu aşar. İdeoloji ile ütopya arasındaki zıddiyet burada meydana çıkar. Ütopyalar şimdiki durumda mevcut olmayan nesnelere yönelirler. Bugünkü düzeni yıkıcı bir güçleri vardır. Kendi ideal anlayışlarına uygun olarak tarihî realiteyi değiştirmek isterler. Meselâ XVII. asrın mutlakiyetçi Fransa'sında burjuvazinin siyasî hürriyet fikri duruma uymuyordu. Bu cemiyeti tahrip edici kuvvetli bir maya taşıyordu. Siyasî hürriyet fikrine daha uygun bir cemiyet hazırlıyordu. İdeolojiler geçmiş bir durumda mevcut olan nesnelere yönelirler. Sosyal düzeni sağlamlaştırırlar. Bugünkü gerçeğe ideolojiler arasında bir kopuş vardır. Çarpık oluşları bundandır. Meselâ, materyalist çağdaş cemiyette, hristiyan zühdü bu cemiyeti yıkmak şöyle dursun, ferdî davranışa ilham verirken, çok defa değişikliğe uğrar. Çünkü materyalizm üzerine kurulan bir dünyada, boyuna derviş gibi yaşanamaz.

İdeolojilerin çarpılmışlık karakteri ideolojiyi Marxisme'in yanlış şuur veya aldatılmış şuur mefhumuna yaklaştırır. Fakat Marx da mistifikasyon bir bakıma ideolojik icattan daha geniş ve daha derindir. Mistifikasyon insanın faaliyeti ile şuru, sosyal pratiğin şuruyla, ferdî şuur arasında bir yırtılıştır. İdeoloji devlet ve cemiyet hakkındaki bütün tasavvurları sosyal pratiğin bütün ifadelerini (Lefevbre) kapsar. Yabancılaşmanın sırrı insanların kendi şuurlarını bilmeyişlerinden ve ifade edemeyişlerindenidir. Şuur kaçır, dağılır. Bu ifade edilmeyen veya bilinmeyen muhteva, içtimaî şuur dışıdır. Karanlık ve akıl dışı bir mefhum değildir bu. Yapılan ve yaşanan ile bilinen arasındaki mesafeyi ve çatışmayı belirtir sadece. Sosyal realite ile insanın bu sosyal realite ile ilgili şuru arasındaki mesafeye çarpılış (distorsion) adını verir, Mannheim. Ne var ki bir yandan yanlış şuru topyekûn ideoloji anlayışı ile aynı şey sayar. Topyekûn ideoloji anlayışı şöyle bir problem koyar ortaya. Sahasındaki her nesneyi bozan topyekûn bozulmuş zihin problemi." Öbür yandan

hem topyekûn ideolojiye, hem de özel ideolojiye bağlanabilecek ideoloji veya yanlış şuur tipleri bulur. Mannheim'in Scheler'den aldığı perspektif mefhumu da yanlış şuura çok yakındır. İdeolojiyle ütopya reel dünyada birbirinden ayrı görüşler, süjenin sosyal mevkiine bağlı perspektifler belirtirler. Yani ideolojilerle ütopyalar hem onları imâl edenlerin, hem de benimseyenlerin sosyal durumuna sıkı sıkı bağlıdır. Belli bir durumda içtimâî münasebetler hakkındaki şuur, sınırlı ve çarpılmış bir şuurdur. Bu münasebetlerin ifadesi ideolojik bir karaktere bürünür. Çünkü ifade edenin mevkiine ve niyetlerine bağlıdır. Zümre menfaatları ve kollektif şuur dışının mutlak hâkimiyeti böylece belli eder kendini. Meselâ, siyasi sahada çeşitli siyasi doktrinler, çeşitli sosyal durumlara uyar. Her gurubun siyasi bir ifadesi vardır. Teorilerin bütünü siyasi alanın bütünü kapsar. İdeoloji mefhumu siyasi çatışmadan yükselen biricik keşfi aksettirir. Hâkim guruplar, düşüncelerinde bir duruma öyle sıkı bir menfaat bağıyla bağlanırlar ki, hâkimiyet şuurlarını yıpratacak bir takım olayları kavrayamaz olurlar. Bazı durumlarda bazı gurupların kollektif şuur dışısı, cemiyetin içinde bulunduğu gerçek şartları hem cemiyetin kendi gözünden, hem de başkalarınınkinden saklar. İdeoloji mefhumu böyle bir perspektifi belirtir. Ütopya zihniyeti siyasi mücadelenin zıt keşfini belirtir. Bazı ezilen guruplar, fikrî bakımdan belli içtimâî şartların yıkılışı ve değişimi ile öyle yakından ilgilidirler ki, bu durumda ancak o durumu nefyedecek unsurları görürler. Düşünceleri cemiyetin objektif varlığı hakkında sıhhatli bir teşhis koymaktan âcizdir. Gerçekten mevcut olanla hiçbir münasebetleri yoktur. Düşünceleri mevcut durumun yıkılışına angaje olmuştur. Bu düşünce durumun teşhisi değildir, sadece bir hareket yöneticisi olarak faydalı olabilir. Ütopyacı zihniyette kollektif şuur dışına kılavuzluk eden arzu edilenin tasavvuru ve hareket etme iradesidir. Kollektif şuur dışı gerçeğin bazı yönlerini bakışlardan gizler. İnancını sarsabilecek, değişiklik arzusunu felce uğratabilecek herşeye arkasını çevirir.

İdeoloji çeşitleri :

Mannheim'e göre ideolojiler şöyle sıralanabilirler :

1. Mazideki müesseselerde gerçekleşmişken belli bir durumda geçerli olmaktan çıkan düşünceler bütünü. Bunlar bugünkü sosyal duruma cevap vermedikleri halde düşünce kıstası olarak yaşamakta devam ederler. Faiz hakkındaki tabunun tarihi, ideoloji haline gelen eskimiş bir kaideye örnek olarak gösterilebilir. Faizsiz ödünç kuralı, ancak iktisadî ve içtimâî bakımdan iyi komşuluk münasebetlerine dayanan bir cemiyette uy-

gulanabilirdi. Cemiyetin sosyal yapısı değişince kilisenin bu ahlâk kuralı ideolojik bir mahiyet aldı. Böyle bir kuralın tatbikine imkân yoktu artık.

Kilise yükselen kapitalizme karşı bir silâh olarak kullanmak ister bu ideolojiyi. Kapitalizmin mutlak zaferinden sonra kilise de bu ideolojiyi terketti.

2. İkinci tip benimle başkası veya bizler arasındaki münasebetlerde her türlü çarpılma olayını, kendi rolünüz veya başkalarının rolü hakkındaki bütün yanlış tefsirleri kucaklar. Kaçamak yollardan halledilen davranış intibaksızlıkları, yanlış tefsirlere başvurma söz konusudur : İdealleştirme, tanrılaştırma, romantikleştirme, mistifikasyonlar.

3. Üçüncü tip, bugünkü dünyanın anlayışına uymaz olan bilgi şekilleri veya ahlâkî davranışları kucaklar. Meselâ, bir toprak sahibi düşünelim. Arazisi kapitalist bir teşebbüs haline gelmiştir. Ama adam hâlâ işçileri ile olan münasebetlerini, teşebbüsteki kendi görevini, patriyarkal bir düzenden kalma kategorilerle izaha çalışır.

4. Mannheim, yakın çağlarda ütopyacı zihniyetin merhalelerini belirten dört ütopya biçimi sayar : Anabaptistlerin şiliazmi, liberal insanîyetçilik, muhafazakârlık, sosyalizm ve komünizm. Bu ütopyalar çeşitli siyasî doktrinlerde ifadesini bulan veya onlardan çıkarılan tarih görüşleridir. Bu çeşitli doktrinler kendilerine taşıyıcı vazifesi gören grupların sosyal durumuna uygun hale getirirler. Bu dört ütopyaya faşizmi de ekler, Mannheim.

Semboller ve mitler :

Mannheim, daha sonra sembollerden söz eder. Semboller, ya gerçek nesnelerin (kelimeler, imajlar, fikirler), ya faaliyetlerin (orak - çekiç, gamalı hac, boz veya kara gömlek "milletin hürriyet ve zaferi" gibi sloganlar) yerine geçerler, yahut da fertlerin içtimaî kontrol teknikleriyle karşılaşmak imkânı bulamadıkları itilim ve arzuları tatmin etmeleri için eline verilen vasıtalarlardır. Psikolojik telâfile Sembolleşme üç safhada gerçekleşir. İlk safhada (hayal safhası) sembol henüz bir amacın yerine geçirilen başka bir amaçdır. (meselâ, ferdî refah yerine geçirilen millî prestij, tereyağ yerine top gibi); serbest kalan enerjilerini meşgul edecek bir konu bulamayınca bunalan insanlar, buhranlardan kurtulmak için sembollerde bir sığınak arar, onlara sarılırlar. İkinci safhada (ütopyacı zihniyet safhası), sembol tesirli bir kuvvet haline gelir. Yeni ümitler, yeni değerler çıkar ortaya. Üçüncü safha billurlaşma safhası. Heyecanın

yerine teşkilâtlanma geçer, sembol bir gurubun alâmeti olur. İlkel cemiyetlerde totem ve tabu, çağdaş cemiyetlerde modern diktatörlük sembolleri.

Mitler de aynı işe yaradıkları için sembollere benzerler. Hâkim guruplar için mitler de semboller gibi otoritelerini sağlamlaştırmak amacıyla şuurlu olarak kullanılan birer araç olurlar. Ezilen guruplar mitleri, mevcut düzeni yıkmaya yarayan araçlar haline getirirler. Sosyal koniktürlere göre mit insanları ya realiteden uzaklaştırır, ya realiteye yaklaştırır.

Mannheim, için anahtar mefhum ideolojiden çok ütopyadır. Sosyal ilimler Ansiklopedisinde şöyle yazar : Zihnî inşalar (ütopyacı zihniyetin ürünleri) iki şekle bürünebilirler : Amaçları mevcut sosyal realitenin kökleşmesiyle ideolojiktirler. Sosyal realiteyi belli hedeflere göre değiştirecek, kolektif bir faaliyet ilham ediyorsa, ütopyacıdırlar.

İdeolojiyle ütopyaların kökleri gurupların menfaat ve ihtiyaçlarındadır. İdeoloji teorisinin ana vazifesi az çok şuurlu yalanların maskesini sıyırmaktır. Mannheim, devrimizin kültür buhranını tedavi için psikiyatr Schilder'in çalışmalarından faydalanır. Schilder'e göre, ideolojik tahlil metodu psikanalitik tedavide ve yeni baştan şartlandırılmalara hazırlık olarak son derecede faydalıdır. Mannheim'in üç temel sezgisi var diyor, Kahn, bahtiyar üç sezgi.

a) İdeolojik araştırmayı yayacak alanların girift olduğu sezgisi :

Dar mânada ideolojilerin alanı yahut tahrif edici inşalar, vehimler, mitler, ütopyalar. Geniş mânada ideolojiler alanı : İlmî, iktisadî, ahlâkî, dinî ideolojiler; ifade ve iletim vasıtalarının ve işlemsel yöntemlerin alanı, işaretler, sinyaller ve semboller, formüller, âyinler ve âdetler.

b) Gerçek tarih ile tarih şuurumuz arasındaki ezeli çözümlüş (intibaksızlık) sezgisi.

c) Sosyal realitenin bütün şekilleri, bütün görünüşleri ile bilgiye toptan sızışı. İdeolojilerin veya perspektiflerin çeşitliliği ile sosyal kadroların farklılığı arasındaki karşılıklı münasebetler hakkındaki sezgi.

Mannheim, bu üç sezginin hiçbirini sonuna kadar götürmemiştir. Ne ideolojiyi tatminkâr bir tarife kavuşturmuştur, ne zihin ürünlerinin tam bir dökümünü yapmıştır, ne ideolojik tahlilin sahasını, ne de bilgi sosyolojisinin sahaslarını sarıh olarak çizebilmiştir. İdeolojilerin psikolojik doğuşunu da izah edememiştir. Gerçek şuurla aldatılmış şuur problemini

çözemiştir. Hattâ alt yapı ile üst yapı arasındaki münasebetlerin girift işleyişini de aydınlatamamıştır :

Siyasî bilgiyi cemiyetlerimizde ve çağımızda hâkim bilgi olarak kabul ettiğinden araştırmalarını tek bilgi şekliyle sınırlamıştır : Siyasî bilgi. Bir kelimeyle, bir yandan bilginin şekilleri ve türleri ile sosyal kadroların değişikliği hakkında çok yönlü bir görüşten mahrumdur, Mannheim. Diğer taraftan, felsefi ön yargılardan kurtaramamıştır kendini⁹.

9) Paul Kahn, *Idéologie et sociologie de la Connaissance*, in *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 1950, Vol. VIII, sayfa 147-168.